

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1.	
Zamach stanu jako tajna operacja wywiadu – definiowanie podstawowych terminów	11
1.1. Zamach stanu	11
1.1.1. Pojęcie zamachu stanu	11
1.1.2. Formy i rodzaje zamachów stanu	15
1.2. Wywiad	25
1.2.1. Pojęcie wywiadu	25
1.2.2. Funkcje wywiadu	29
1.2.3. Tajna operacja	31
Rozdział 2.	
Rywalizacja mocarstw w Iranie	36
2.1. Brytyjska „dominacja”	41
2.2. Stosunek Związku Radzieckiego do Iranu	47
2.3. Rosnące wpływy Stanów Zjednoczonych na Bliskim Wschodzie	50
Rozdział 3.	
Uwarunkowania zamachu stanu	55
3.1. Aktorzy sceny politycznej w Iranie	55
3.1.1. Przesłanki społeczno-polityczne i gospodarcze	56
3.1.2. Front Narodowy	58
3.1.3. Rozłam we Froncie Narodowym i proto-zamach stanu z 28 lutego 1953 roku	64
3.2. Spór o wydobycie ropy naftowej	71
3.2.1. Przyjęcie ustawy nacjonalizacyjnej i kryzys naftowy	77
3.2.2. Próby dyplomatycznego rozwiązania sporu naftowego	86
3.3. Zagrożenie komunizmem	94

Rozdział 4.

Operacja TPAJAX	105
4.1. Przygotowania do zamachu stanu	105
4.1.1. Brytyjskie plany usunięcia Mosaddegha ze stanowiska	105
4.1.2. Współpraca Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych	114
4.2. Rozpoczęcie działań i pierwsza próba przewrotu	130
4.3. Zamach stanu z 19 sierpnia 1953 roku (28 Mordada)	138
4.4. Skutki zamachu stanu	145
Zakończenie	152
Bibliografia	157

Wstęp

19 sierpnia 1953 roku w wyniku przewrotu politycznego w Iranie obalony został rząd Mohammada Mosaddegha. Zamach stanu był wspólną, brytyjsko-amerykańską tajną operacją wywiadowczą o kryptonimie „TPAJAX”, zaplanowaną i wykonaną przy udziale grupy irańskich rojalistów. Wydarzenie to przekreśliło szansę na demokratyzację i liberalizację państwa oraz zdeterminowało jego stosunki ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią, ale także z innymi państwami na arenie międzynarodowej. Operacja stanowi punkt zwrotny w historii Iranu i jest uznawana za jedno ze źródeł obecnych napięć między Teheranem a Waszyngtonem.

W literaturze powszechnie przyjmuje się, że główną determinantą zamachu stanu był brytyjsko-irański konflikt na tle nacjonalizacji sektora naftowego dokonanej przez premiera. Jego dążenia do zapewnienia bezpieczeństwa ekonomicznego, energetycznego i politycznego Iranu doprowadziły do zerwania stosunków dyplomatycznych między tymi dwoma państwami. W ten sposób Brytyjczycy zmuszeni zostali do poszukiwania sposobu na odzyskanie utraczonych zasobów i możliwości wpływania na politykę wewnętrzną Persji. Uznali, że jedyną szansą jest zamach stanu dokonany w ramach tajnej operacji wywiadowczej. Zdając sobie sprawę, że ich zasoby nie są wystarczające do przeprowadzenia tak skomplikowanej akcji, zwrócili się o pomoc do Stanów Zjednoczonych. Stanowiło to początek działań, które w konsekwencji doprowadziły do zmiany na stanowisku szefa irańskiego rządu.

Celem niniejszej książki jest przedstawienie wyników analizy zamachu stanu w Iranie z 19 sierpnia 1953 roku, jego uwarunkowań, głównych aktorów i skutków, jako przykładu tajnej operacji służb wywiadowczych. Kluczową rolę w zaplanowaniu i przeprowadzeniu przewrotu odegrała Centralna Agencja Wywiadowcza (*Central Intelligence Agency, CIA*), która dokonała tego przy udziale brytyjskiej służby wywiadowczej (*Secret Intelligence Service, SIS, MI6*). Opisywana tajna operacja wynikała z interesów narodowych Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych, a jej główną determinantę stanowiła realizacja celów strategicznych tych państw w regionie Bliskiego Wschodu. Motywem podjęcia działalności z użyciem niejawnych środków i metod było dążenie do utrzymania wpływów politycznych w Iranie bez ujawniania swego zaangażowania.

Książka odpowiada na kluczowe dla zrozumienia zaangażowania służb wywiadowczych w politykę obcego państwa pytania:

- Jak kształtowała się polityka zagraniczna trzech światowych mocarstw – Wielkiej Brytanii, Rosji i Stanów Zjednoczonych wobec Iranu przed 1953 rokiem?
- Jakie były uwarunkowania zamachu stanu, w tym jaki był przebieg irańsko-brytyjskiego sporu o ropę naftową oraz czy istniało zagrożenie komunizmem w Iranie?
- Kto był autorem projektu przewrotu politycznego i jakie elementy zawierał plan tajnej operacji?
- Jak wyglądała brytyjsko-amerykańska współpraca w zakresie przygotowania przewrotu politycznego?
- Jaki był przebieg wydarzeń, które ostatecznie doprowadziły do usunięcia Mohammada Mosaddegha ze stanowiska?
- Dlaczego pierwsza próba obalenia irańskiego rządu nie powiodła się i w jaki sposób zagwarantowano sukces zamachowi stanu z 19 sierpnia?
- Jakie skutki wywołał przewrót polityczny, zarówno w wymiarze wewnętrznym, dla systemu politycznego Iranu, jak i zewnętrznym?

Główną metodą badawczą zastosowaną w niniejszej pracy jest analiza i krytyka źródeł oraz piśmiennictwa istotnego dla obszaru badawczego. Ponadto Autorka wykorzystuje również studium przypadku, celem poszerzenia wiedzy z zakresu studiów nad wywiadem jako subdyscypliny nauk o bezpieczeństwie. Dokonuje opisu i syntezy informacji, a także bada oraz wyjaśnia uwarunkowania zamachu stanu, jego przebieg, głównych aktorów i skutki. W badaniach korzystała przede wszystkim ze źródeł i opracowań w języku angielskim, ale opierała się także na pracach w języku polskim i perskim.

Istotne znaczenie miała analiza trzech dokumentów źródłowych na temat zamachu stanu, opracowanych przez CIA i stopniowo odtajnianych w ostatnich latach. Najwcześniejsze z nich, zatytułowane *Overthrow of Premier Mossadeq of Iran, November 1952–August 1953*, przygotował w 1954 roku Donald Wilber. Jest to najbardziej szczegółowa praca na temat planowania i wdrażania Operacji TPAJAX, ale posiada wady, do których należy między innymi subiektywność autora. Drugim amerykańskim źródłem jest datowane na lata 70. XX wieku *The Battle for Iran* nieznanego autora. Natomiast trzecie źródło stanowi napisana w 1998 roku przez Scotta Kocha historia zamachu stanu zatytułowana „*Zendeabad, Shah!*” *The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammed Mossadeq, August 1953*. Brytyjskie archiwa wywiadu dotyczące przewrotu politycznego z 1953 roku nie zostały jeszcze odtajnione, zatem

analiza roli, jaką w tych wydarzeniach odegrała SIS jest znacznie utrudniona. Autorka odwołuje się także do dokumentów polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Dla zrozumienia specyfiki zamachu stanu przeciwko Mohammadowi Mosaddeghowi i jego poszczególnych aspektów wyjątkowo pomocna jest praca zbiorowa pt. *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran* pod redakcją Marka Gasiorowskiego i Malcolma Byrne. Istotnych informacji dostarczają również dzieła Ervanda Abrahamiana, Stephena Kinzera, Dariusha Bayandora, Mostafy Elma oraz Alego Rahnemy. Autorka korzystała również ze wspomnień głównych aktorów zamachu stanu, w tym Mohammada Mosaddegha, Allana Dullesa i Kermita Roosevelta.

Cennym uzupełnieniem badań była analiza wspomnień Mohammada Mosaddegha, zatytułowanych *Chaterat wa Ta'alomat-e Mosaddegh*, spisanych i opublikowanych w języku perskim w 1987 roku w Teheranie. Na ich podstawie Autorka przedstawia genezę popularności Mohammada Mosaddegha, a także bezpośrednie okoliczności przyjęcia przez niego stanowiska premiera oraz trudności, z jakimi musiał mierzyć się sformowany przez niego rząd Frontu Narodowego. Wspomnienia Mosaddegha rzucają na opisywany temat nowe światło i pozwalają zanalizować problem z punktu widzenia osoby najbardziej w te kwestie zaangażowanej. Umożliwiają również spojrzenie z perspektywy iranistycznej. Pokazują bowiem nieco inną stronę tych tak ważnych w historii współczesnego Iranu wydarzeń, zwłaszcza że w dyskursie naukowym i publicystycznym od dawna funkcjonuje wizerunek tego gabinetu stworzony na podstawie źródeł z państw zachodnich, bezpośrednio zaangażowanych w te wydarzenia.

Książka składa się z czterech rozdziałów oraz wstępu, zakończenia i bibliografii. Rozdział pierwszy służy zdefiniowaniu kluczowych pojęć. Autorka omawia termin „zamach stanu” oraz jego formy i rodzaje, a także analizuje określenie „wywiad”, jego funkcje i szczególne działanie, jakim jest tajna operacja. W drugim rozdziale opisuje przejawy imperialistycznej polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii, Rosji i Stanów Zjednoczonych wobec Iranu i regionu Bliskiego Wschodu. Służyć to ma zrozumieniu szerszego kontekstu wydarzeń będących tematem niniejszej pracy.

Zasadniczą część stanowią rozdziały trzeci i czwarty. W rozdziale trzecim autorka skupia się na przedstawieniu trzech głównych uwarunkowań zamachu stanu z 1953 roku. Pierwsza część rozdziału dotyczy wewnętrznej opozycji wobec premiera. Autorka przedstawia kontekst społeczno-polityczny i ekonomiczny rozwoju nurtu nacjonalistycznego w Iranie oraz dokonuje przeglądu pierwszoplanowych postaci na arenie politycznej w państwie. Podejmuje także próbę zbadania, czy zamach stanu mógł mieć miejsce bez zaangażowania się

podmiotów zewnętrznych. W drugiej części opisuje przyczyny, przebieg i główne aspekty irańsko-brytyjskiego sporu naftowego, a także próby rozwiązania go drogą dyplomatyczną. Wskazuje również, że była to zasadnicza determinanta przewrotu politycznego. Z kolei w ostatniej części rozważa, czy zagrożenie wpadnięcia Iranu w strefę wpływów komunistycznych mogło stać się przyczyną podjęcia działań przez Stany Zjednoczone. Autorka przybliży genezę powstania, ideologię, strukturę i rolę Partii Tude na irańskiej scenie politycznej oraz analizuje jej relacje z Frontem Narodowym i Mohamadem Mosaddeghiem. Przytacza również szereg amerykańskich i brytyjskich dokumentów źródłowych, które odnoszą się do tej kwestii. Rozdział czwarty koncentruje się wokół technicznych kwestii przygotowania i przebiegu zamachu stanu. Autorka wskazuje, kiedy pojawił się pomysł usunięcia Mohammada Mosaddegha ze stanowiska, jakie działania podejmowała Wielka Brytania w tym celu i jakie podmioty były w to zaangażowane. Opisuje także przebieg rozmów między przedstawicielami brytyjskiego i amerykańskiego wywiadu, zasoby, jakimi te agencje dysponowały, a także plany tajnej operacji. W drugiej części przedstawia i analizuje wydarzenia, które doprowadziły ostatecznie do zmiany na stanowisku irańskiego premiera, a także wskazuje na przyczyny niepowodzenia pierwszej próby zamachu stanu. Zamykającą część tego rozdziału stanowią skutki przewrotu politycznego z 19 sierpnia 1953 roku.

Autorka w książce stosuje uproszczoną transkrypcję perskich terminów oraz nazw własnych. Transkrypcja jest oparta na zasadach polskiej ortografii i została dobrana w taki sposób, by jak najbardziej przypominała sposób wymowy perskiej. Imiona i nazwiska badaczy irańskiego pochodzenia pracujących w krajach zachodnich i publikujących w językach europejskich zostały podane w taki sposób, w jaki figurują w artykułach ich autorstwa.